

DE HEILIGE BERG ATHOS

Van het schiereiland Chalkidike, als het ware de grillig gevormde hand waarmee - tussen Thessaloniki en Istanboel - Oost-Macedonië de Egeïsche Zee vastgrijpt, wordt de meest oostelijke landtong beheerst door en genoemd naar een bergtop van 2033 m., die sinds de oudheid de naam Athos draagt. Deze landtong, zuid-oostelijk georiënteerd, 45 à 50 km. lang en 336 km² groot, wordt vanouds de Heilige Berg (*Agion Oros*) genoemd, niet zozeer omdat de antieke mythologie op de piek ervan, zoals op zovele andere bergen, zijn goden deed huizen, maar vooral omdat zij sinds de negende eeuw en tot vandaag uitsluitend door orthodoxe kluizenaars en monniken is bewoond en door hun leven is geheiligd. Van alle heilige bergen, die in het voormalige Byzantijnse Rijk, van Calabrië tot Cappadocië, met aanzienlijke agglomeraties van kloosters waren bezet, is de Heilige Berg Athos als enige overgebleven. In de loop van zijn meer dan duizendjarig ononderbroken bestaan is de Athos een schrijn geworden, waarin niet alleen de meest prestigieuze schatten van architectuur en kunst bewaard zijn, maar ook de meest gevarieerde vormen van anachoretisch en cenobitisch monachisme zijn blijven voortleven. Het mag dan ook niet verwonderen dat de Heilige Berg Athos zeer velen intrigeert, aantrekt en boeit. Vandaar dat in dit kort bestek wordt ingegaan op de geschiedenis van de Athos, op de vormen van kluizenaars- en monastiek leven, die men er kan ontmoeten, en op de kunst, die er - *in situ* en meestal nog in functie - te bewonderen is.

Reizen - maar elke orthodox zal zeggen *pelgrimeren* - naar en op de Athosberg gebeurt traag, met de boot en te voet. Net buiten zijn smalle grens ziet men nog de sporen van het kanaal dat de Perzische vorst Xerxes in 480 v.C. liet graven om zijn schepen de stormen te besparen die twaalf jaar voordien de vloot van zijn voorganger Dareios hadden vernietigd bij het passeren van de zuidoostelijke kaap. Daar ligt het dromerige plaatsje Ouranopolis, waar de vrouwen achterblijven aan wie de toegang tot de monnikenrepubliek wordt ontzegd, en van waar elke dag de kleine boot vertrekt met zwijgende mannen, die zich thuis en op het kantoor van de Noord-Griekse regering in Thessaloniki van de vereiste documenten hebben voorzien. Wie geen autochtoon is stapt af in het kleine haventje van Daphni, en neemt de enige bus van het schiereiland naar het bestuurlijke centrum Karyes (fig.2), om er van de *Hiera Epistasia*, waarover verder, zijn *diamonitirion* te krijgen, een verblijfsvergunning voor meestal slechts enkele dagen in de kloosters die men in die korte tijd kan aandoen, en waar tafel en bed gastvrij ter beschikking staan.

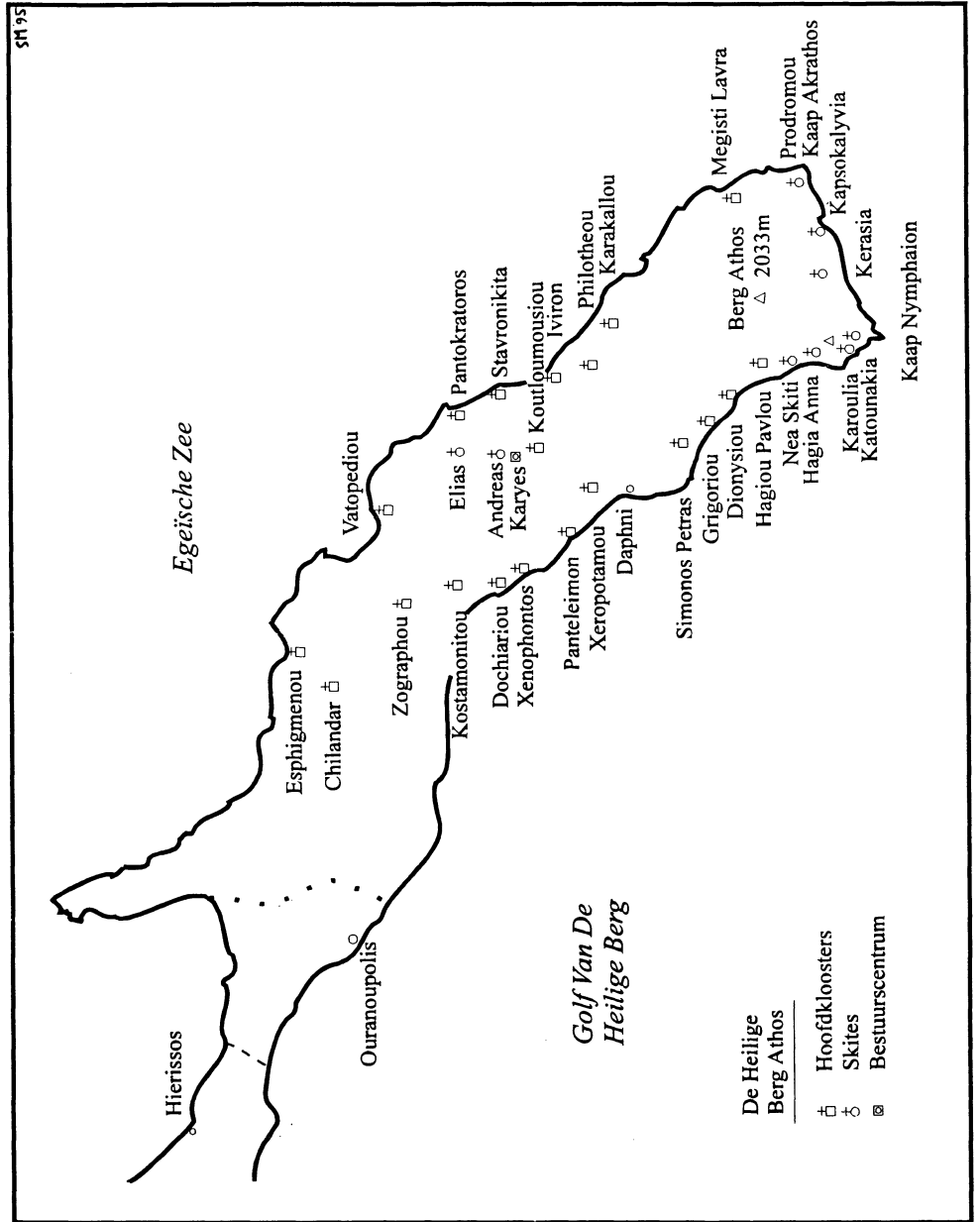

Fig. 1: De Athoskloosters

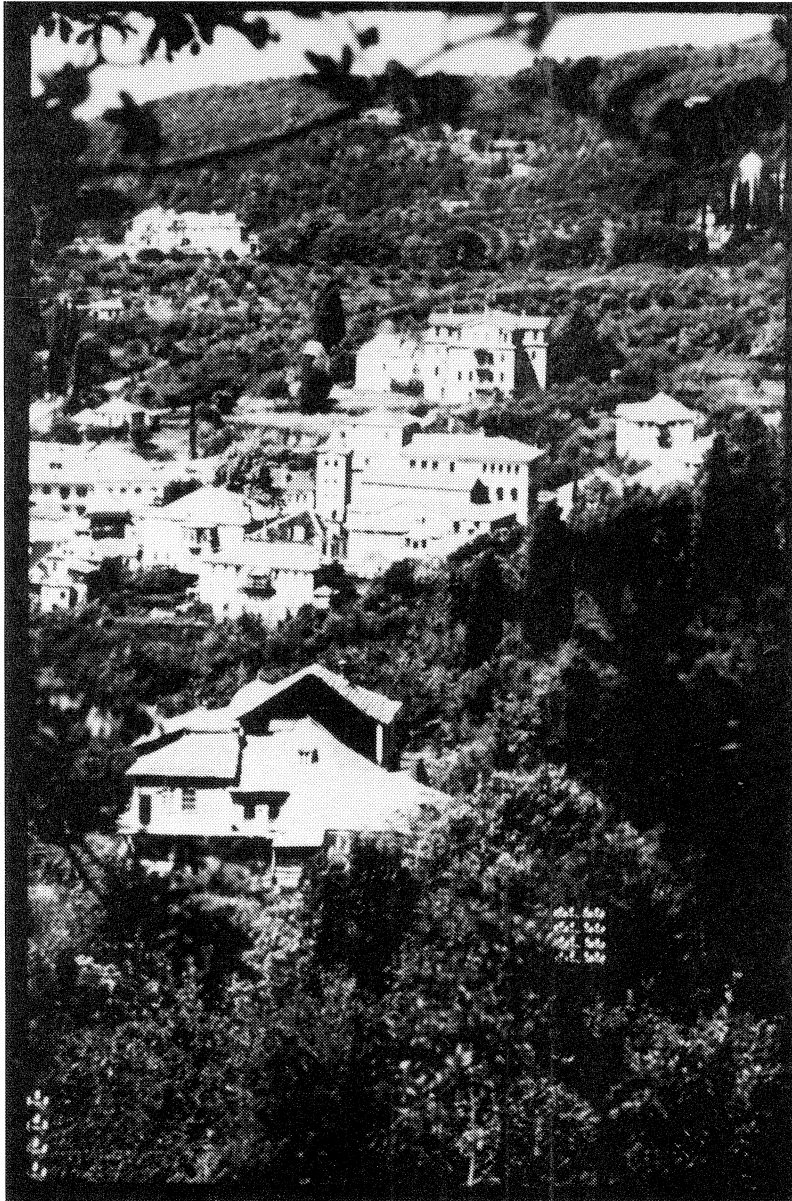

Fig.2: Karyes.

Meevarende Athosmonniken, terug van familiebezoek of van boodschappen in Thessaloniki, zijn vóór Daphni reeds afgestapt aan de steigers van aan de kust of verder op de hoogten van het binnenland gelegen kloosters, ofwel varen zij van Daphni verder zuidwaarts naar andere bestemmingen. Elke dag doet de boot immers de volledige rondvaart van het Athoschiereiland, heen en terug. Tegen een geringe vergoeding kan de bezoeker er gebruik van maken om van het ene klooster naar het andere te trekken, comfortabeler en sneller dan langs de vaak zeer moeilijk begaanbare landwegeltjes. Vanop het water heeft men een heerlijk zicht op de prachtige inplanting in het landschap van kleine en grote nederzettingen; bij de rondvaart rond de steile zuidkaap heeft men tenslotte een uniek zicht op de talloze kluizenaarswoningen, hetzij volkomen eenzaam en hoog op de rotsen gesteld of erin uitgehouwen, hetzij in kleine agglomeraties rond een kerkje geschaard. En bij het aanmeren wordt men telkens getroffen door die éne monnik in zijn sjofele pij op de pier, uitgemergeld gezicht met lange grijze baard en ogen waarin de verte en de diepte van de aanschouwing hun sporen nalieten, die met zijn grote helpende handen de simpele en ontroerende gebaren maakt van een schier woordeloze verwelkoming (fig.3).

Maar de meeste indrukken doet men op bij de trek over land van het ene klooster naar het andere, doorheen bossen, wildgroeiende heesters en olijfgaarden, en langs zeer hobbelige paden, die veel van het schoeisel vergen. Wegwijzers zijn schaars, maar de paden liggen doorgaans op de hoogten zodat men herhaaldelijk zowel west als oost de zee ziet liggen; en men richt zich op de zon en op het silhouet van een architectuur die plotse-ling ver in de diepte zichtbaar wordt en tot afdaling uitnodigt. De natuur is feëriek, onvoorstelbaar rijk en gaaf, gastvrij; kwelt de dorst op het heetst van de dag, dan stoot men op een bronnetje met glinsterend fris water, en in de zomer rijpen overal bessen en vijgen. In deze stilte, waarin men slechts de eigen stap hoort en het wegschuiven van een kei onder de struikelende voet, zijn volstrekte eenzaamheid en bewoning onmiddellijke burenen. Net op het ogenblik dat men de stilte drinkt, ontmoet men de gebogen en zwijgzame monnik die aan zijn *pater pneumatikos* (geestelijke vader) in een naburig klooster een bezoek gaat brengen, onderweg met zijn gedachten bezig en ternauwernood tot een groet bereid, of stoot men op een kleine kluis, een hut, een groententuintje en een kapelletje manshoog, waarvan de bewoner u bij zijn ikonen brengt en het gesprek - in vele talen tegelijk - zolang aanhoudt dat de bezoeker zich moet reppen om vóór zonsondergang en het sluiten van de poort het dichtstbijzijnde klooster te bereiken. Daar beoefent een ervaren *archontaris* of gastenpater de traditionele gastvrijheid met water en zoeternij, met de uitnodiging om aan de Vespers en aan het sobere maal van de gemeenschap deel te nemen, en met de aanwijzing van een kamer

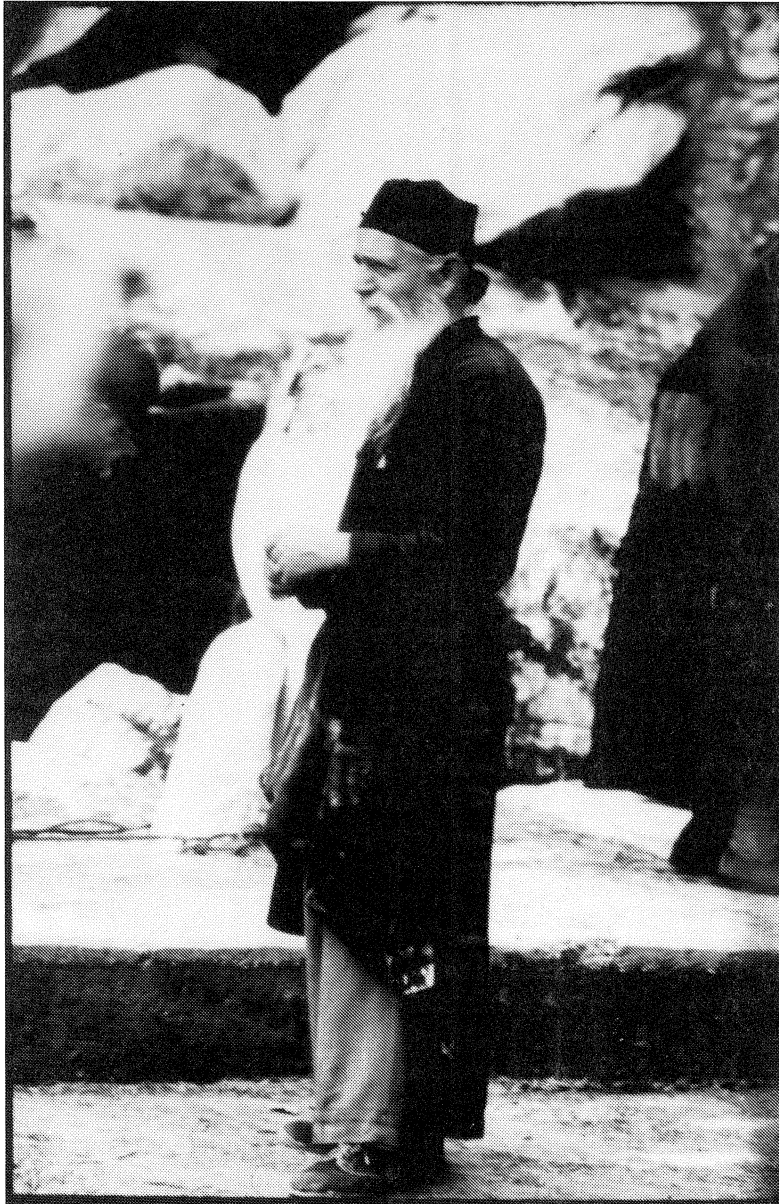

Fig.3: Karoulia, wachtende monnik op de aanlegsteiger.

(graag met balkon en uitzicht op het binnenplein), waar vergeelde staatsieportretten van patriarchen, tsaren en koningen - soms om voor de hand liggende redenen - nog niet door meer recente van hun opvolgers vervangen zijn.

De **traditie** is voor Athoskloosters van buitengewoon grote betekenis. Dat heeft uiteraard te maken met de continuïteit van een duizendjarige geschiedenis op hetzelfde stuk Hellas, dat men als een grote *hortus conclusus* ervaart, en dat zij sinds eeuwen de *Tuin van de Theotokos* (Moeder Gods) noemen. Deze traditie van de monnikenrepubliek is daarenboven vastgelegd in haar door internationale verdragen vastgelegde Constitutie, die in laatste instantie, - op weinig details na naar geest en letter - op de oudste *Typika* of kloosterreglementen van de Athos teruggaat.

Men neemt aan dat de landengte van de Athosberg volslagen onbewoond was, toen de eerste kluzenaars er zich vanaf het begin van de negende eeuw kwamen vestigen, misschien op de vlucht gegaan voor de vervolgingen van de tweede fase van het Iconoclasme (815-843), zeker alleszins aangetrokken door de mogelijkheid om er in volstreekte afzondering te leven. Hun aantal moet in de tweede helft van de negende eeuw toegenomen zijn, want een oorkonde van keizer Basileios I vrijwaarde in 883 hun gezocht isolement door de afbakening van een grens en het verbod aan herders (met hun vrouwen en kinderen) uit Chalkidike om het gebied nog te betreden. In de tiende eeuw nam deze eremijtenpopulatie nog toe, en sommige bronnen doen geloven dat niet ver van het huidige haventje van Daphni een *Lavra* ontstond, een agglomeratie van *kellia* waarvan de kluzenaars eenmaal per week gezamenlijk de liturgie bijwoonden.

Het oudste cenobitische klooster werd in 963 opgericht door de H. Athanasios, afkomstig uit Trebizonde, en voortaan geheten *van de Athos* (fig.4). Hij was de vriend en geestelijke vader van Nikephoros Phokas, die als generaal en vlootvoogd Kreta en Cyprus op de Arabieren had veroverd en, keizer geworden, tegen hen ook in het Noorden van Syrië opmerkelijke successen behaalde. Vroeger had hij het voornemen gekoesterd om zich met Athanasios in een klooster terug te trekken, maar nu zijn politieke en militaire verplichtingen hem dat beletten, stelde hij zijn vriend overvloedig op de Arabieren buitgemaakte middelen ter beschikking om op het Athos-schiereiland, en precies aan de voet van de Athosberg zelf, een groot klooster op te richten. Het volgde in alles de cenobitische levenswijze van het beroemde en invloedrijke Stoudiosklooster van Konstantinopel, maar anderzijds kreeg het blijkbaar een leidende rol toegewezen ten aanzien van

Fig.4: Megisti Lavra, Fresco door Thephanes de Kretenzer, 1536: H. Athanasios de Athoniet.

de op Athos verspreid levende anachoreten, en aan deze rol was de naam *Grote Lavra* (Megisti Lavra) (met zijn anachoretische connotatie) van het klooster wellicht niet vreemd. Een oud Typikon van de Grote Lavra schrijft inderdaad aan alle kluizenaars van het Athosgebied voor driemaal per jaar (25 december, Pasen, en 15 augustus) in het klooster samen te komen om er de liturgie bij te wonen.

De stichting van de Grote Lavra werd snel gevolgd door die van een groot aantal andere kloosters, o.m. van Vatopediou in 972, en van Iviron (aanvankelijk met Georgische monniken) in 980. In 1001 telde Athos reeds 46 kloosters. Tot de belangrijkste latere stichtingen behoren deze van Chilandar (Servisch) in 1197 en van Dionysiou (fig.5) in 1360; de laatste stichting is deze van Stavronikita (fig.6) in 1542. Vanaf de vroegste tijd trokken de kloosters van de Athosberg ook vreemdelingen aan: naast de Georgiërs ook orthodoxe Armeniërs (in Esphigmenou), naast orthodoxe Byzantijnen ook katholieke Italianen (uit Amalfi), naast Serven ook Russen (Panteleimon) en Bulgaren (Zograf). Vele kloosters hadden slechts een korte levensduur, zoals dat van de Amalfitanen; andere versmolten, veranderden van naam, of werden aan andere kloosters ondergeschikt. Pas in de negentiende eeuw werd het duidelijk dat niet meer dan een twintigtal hoofdkloosters het blijvend monastiek bestand van de Athos uitmaakten.

De Athoskloosters stonden onder de speciale bescherming van zowel de Byzantijnse keizer als de patriarch van Konstantinopel, en werden door hen geleidelijk onttrokken aan het gezag van de locale civiele en kerkelijke autoriteiten, zodat zij tot nu, niet zonder fierheid, bij hun naam de epitheta voegen die daarvan getuigen: *Basilike kai Stauropégiake*. Daarnaast werden de kloosters met schenkingen en privileges overladen door de keizer, in het midden van de veertiende eeuw door de Servische tsaar Stefan Dušan die toen geheel oostelijk Macedonië met de Athos in zijn bezit had, en in de tijd van de Turcocratie door de Moldavische en de Russische vorsten. Anderzijds hadden zij veel te lijden van de legerbenden van Boniface de Montferrat, Latijns koning van Thessaloniki na de desastreuze Vierde Kruistocht van 1204, en nog meer van de Catalaanse legerbenden die in 1307-1309 plunderend door Griekenland trokken. Met uitzondering van Selim I (1512-1520) lieten de Turkse sultans de Athoskloosters ongemoeid, zij het dat deze hun vrijheid met een hoofdelijke belasting en velerlei taksen dienden af te kopen en dat zij de aanwezigheid van een *Kaimakan* als vertegenwoordiger van de sultan moesten dulden in hun bestuurlijk centrum Karyes.

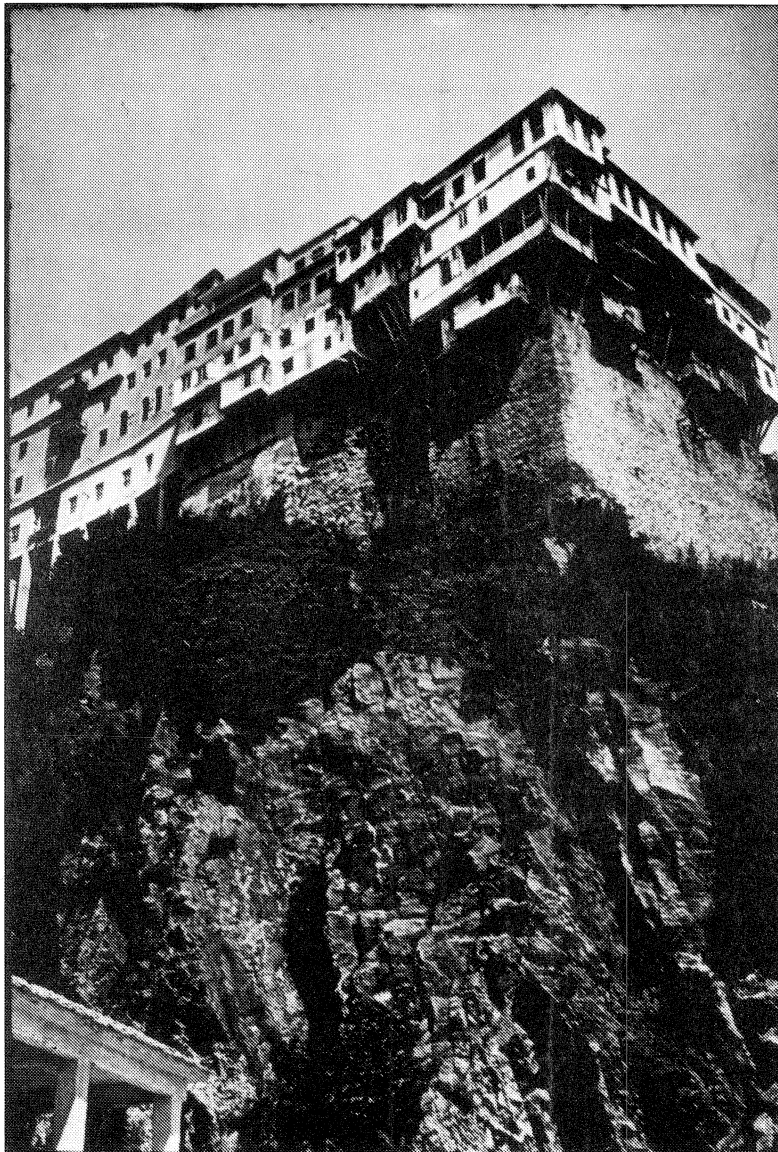

Fig.5: Dionysiou.

Tijdens de Griekse onafhankelijkheidsoorlog (1821-1829) werd het Athosgebied tijdelijk door Turkse troepen bezet; het bleef in Turkse handen, en de nieuwe Griekse staat maakte van deze omstandigheid gebruik om de bezittingen (in pacht gegeven of als *metochia* beheerde gronden) van de Athoskloosters op Griekse bodem (vooral in de Peloponnesos) te confisceren. Na de Balkanoorlogen van 1912-1913 kwam oostelijk Macedonië met Chalkidike en de Athos in het bezit van Griekenland, wat internationale bevestiging kreeg op de Conferentie van Londen in 1913, en na de eerste Wereldoorlog in het Verdrag van Sèvres in 1920 en op de Conferentie van Lausanne in 1923. Deze akkoorden garandeerden de autonomie van de monnikenrepubliek van de Athos, weliswaar onder Griekse soevereiniteit, en met - tussen 1923 en 1930 - de confiscatie van de Athonitische bezittingen op Chalkidike, waarmee de Griekse regering de hoge nood wenste te lenigen van de in massa's toestromende Griekse vluchtelingen uit Klein-Azië. Inmiddels waren na de Revolutie ook de bezittingen van de Athoskloosters op Russische bodem geconfiscieerd. De verbeterde relatie tussen de Griekse Kerk en de patriarch van Konstantinopel had tenslotte voor gevolg dat de Athoskloosters onder het gezag van het Oecumenisch Patriarchaat bleven ressorteren.

De **Constitutie** van de Heilige Berg Athos, opgesteld in 1924 en door Griekenland geratificeerd in 1926, specificeert vooreerst de modaliteiten van de uitoefening van de Griekse soevereiniteit. De belangrijkste daarvan zijn dat de Griekse staat de buitenlandse betrekkingen, de defensie en de politiecontrole van het schiereiland verzekert, en er vertegenwoordigd is door een civiele gouverneur met residentie in de administratieve hoofdplaats Karyes; alle Athosmonniken worden geacht de Griekse nationaliteit te hebben of aan te nemen.

In de tweede plaats beschrijft deze Constitutie de modaliteiten van de uitoefening van de interne autonomie, meer bepaald de ingewikkelde bestuursvorm van de Athosgemeenschap. Deze was in het verleden tot stand gekomen, geformuleerd in de voorschriften van de *Typika* (waarvan de belangrijkste dateren uit 972, 1045, 1394, 1406 en 1810), die met behoud van de oorspronkelijke inzichten geleidelijk ook rekening hadden gehouden met de evolutie van het Athonitische monachisme. Kernpunt van de administratieve structuur is dat elk van de twintig hoofdkloosters (die met uitzondering van Karyes de totaliteit van het Athosgrondgebied bezitten, en van wie alle andere grote of kleine monastieke nederzettingen afhankelijk zijn) op 1 januari een afgevaardigde kiest, die gedurende één jaar deel zal uitmaken van de Heilige Gemeenschap (*Hiera Koinotes*), een raad die in de hoofdplaats Karyes het algemene bestuur waarneemt volgens de wetgevende normen,

Fig.6: Stavronikita.

Fig.7: Karyes, Hiera Epistasia.

waarvoor een andere raad, de tweemaal per jaar gehouden Heilige Vergadering (*Hiera Synaxis*) van de twintig kloosteroversten verantwoordelijk is. Voor het dagelijks bestuur tenslotte is een uit vier leden bestaand en door een *Protos* of *Protepistates* geleid uitvoerend college verantwoordelijk, de Heilige Commissie (*Hiera Epistasia*, fig.7). Voor de verkiezing van dit college (voor één jaar met ingang op 1 juni) zijn de twintig hoofdkloosters in vier groepen van vijf ingedeeld, doch de *Protos* dient steeds de vertegenwoordiger te zijn van de eerste groep, die volgende kloosters omvat: Lavra, Vatopediou (fig.8), Iviron, Chilandar en Dionysiou.

Wat bij een bezoek aan de Heilige Berg vooral treft zijn - veel meer nog dan de gaafheid van zijn natuurlijk milieu, de luister van zijn geschiedenis en de wijze discretie van zijn organisatie - de homogeneïteit en de vanzelfsprekendheid waarmee de Athoskloosters aan de oudste tradities van het christelijk **monachisme** vasthouden, en dat ondanks - of wellicht dankzij - de grote variëteit aan vormen van anachoretisch en gemeenschappelijk leven die er beoefend worden.

Alle Athoskloosters volgden vanaf het begin een cenobitische levenswijze, d.w.z. een leven in gemeenschap, onder de leiding van een *higoumenos* of abt aan wie volstrekte gehoorzaamheid verschuldigd is, van celibataire mannen die geen individueel bezit hebben, en gemeenschappelijk een strikte dagorde volgen, waarin de tijd op evenwichtige wijze verdeeld is tussen collectief gebed (de liturgie en het getijdengebed), privé gebed en beoefening van (gematigde) vormen van ascese, slaap, handenarbeid, lectuur en desgevallend studie. Het klooster, dat wel inkomsten en bezittingen heeft, voorziet op gelijke wijze in de materiële behoeften van zijn monniken. In de allereerste plaats echter dient het klooster de voorwaarden te scheppen, die de individuele monnik toelaten zijn spirituele aspiraties te bereiken. Daartoe dragen bij de onderlinge verstandhouding die door wederzijds respect, nederigheid en dienstvaardigheid gevoed worden, de persoonlijkheid van een door alle monniken voor het leven gekozen *higoumenos*, die veeleer een spiritueel model dan een beheerder dient te zijn, en het gebruik dat elke monnik zich in zijn geestelijk leven laat leiden door een uit de ouderen van of ook buiten het klooster gekozen *pater pneumatikos*. Hoe moeilijk het ook is het spiritueel niveau van een individuele monnik in te schatten of zelfs maar te vermoeden, voor een ganse monastieke gemeenschap kan ook een snelle bezoeker er zich rekenschap van geven, op grond van gemakkelijk waarneembare tekenen: de stilte, de zorg voor de liturgie en de assiduiteit bij het getijdengebed, de netheid van het binnenplein, de kwaliteit van de lectuur in de *trapeza*, het ontbreken van profane nieuwsgierigheid, enz. In de meeste Athoskloosters valt dat nogal mee.

Fig.8: Vatopediou.

Fig.9: Panteleimon.

Anachoretisch en cenobitisch leven worden meestal als antipoden voorgesteld en zijn dat in wezen ook. Toch is het zo dat in de geschiedenis van het oosterse monachisme een kluizenaar dermate leerlingen aantrekt dat hij mettertijd overgaat tot de stichting van een *koinobion*. Ook in de geschiedenis van de Athos is, zoals hoger vermeld, de ontstaansgeschiedenis gekenmerkt door een gedeeltelijke overgang van anachoretisch naar cenobitisch leven, bij gelegenheid van de stichting van de Megisti Lavra. Maar in de Athoskloosters is de band tussen beide nog in een ander opzicht belangrijk. Conform aan een oude traditie, kunnen ervaren monniken van hun *higoumenos* vrij gemakkelijk de toelating krijgen om voor een zekere tijd in afzondering te gaan leven en er zich, meer dan in een gemeenschapsklooster mogelijk is, aan beschouwend gebed en aan strengere vormen van ascese te wijden. Zij blijven steeds tot een hoofdklooster behoren, en onderhouden daarmee ook regelmatig contact, al was het maar om op geregelde tijden de liturgie bij te wonen. Op de Heilige Berg zijn deze kluizenaars, volkomen alleen of in kleine groepjes van gelijkgezinden wonend, bijzonder talrijk en, alhoewel vaak op schier onbereikbare plaatsen verscholen, bij ontmoeting meestal zeer toegankelijk en gastvrij.

Naast de cenobitische en de anachoretische levenswijze, is voor de geschiedenis van het Athonitische monachisme het verschijnsel van de zgn. *idiorhythmie* tot zeer onlangs van grote betekenis geweest. De idiorhythmische levenswijze, die vanaf het einde van de XIVde eeuw - omwille van de toenemende armoede die de verdere invulling van de voor de *vita communis* vereiste materiële behoeften bemoeilijkte - een sporadische verspreiding had gevonden, greep ten tijde van de Turcocratie verder om zich heen, en ondanks de protesten van het patriarchaat van Istanbul was zij vanaf de XVIIde eeuw op de Heilige Berg een veralgemeend verschijnsel: alle kloosters waren toen tot de idiorhythmie toegetreden. Dat hield in dat de monniken nog wel in hetzelfde kloostercomplex woonden en gezamenlijk deelnamen aan de liturgie en het getijdengebed, maar individueel instonden voor het eigen onderhoud, voor voedsel en kleding, en voor de inrichting van hun cel, die ze desgewenst als een comfortabel appartement konden uitbouwen. Men nam zijn bezit mee naar het klooster en vermeerderde het, verwierf inkomsten, zette leken (soms van te jonge leeftijd) of arme medebroeders tegen betaling aan het werk. De *trapeza* of gemeenschappelijke refter werd verlaten, en elkeen kookte zijn eigen potje. De traditionele vastenperiodes (twee derde van het jaar) en het verbod om vlees te eten werden door ieder naar eigen goeddunken onderhouden. In de idiorhythmische kloosters traden derhalve verbazingwekkende sociale en spirituele verschillen op, en het kan niet verwonderen dat daaruit tal van misbruiken ontstonden.

Onder druk van het Oecumenisch Patriarchaat van Istanbul, van de publieke opinie, van de Slavische Athoskloosters die slechts gedeeltelijk met de idiorhythmie hadden ingestemd en er het eerst van afzagen, en van de vaststelling dat idiorhythmische kloosters in belangrijke mate hun recrutering zagen wegschrompelen, zijn de kloosters van de Heilige Berg in de loop van de laatste eeuw geleidelijk naar de cenobitische levenswijze teruggekeerd. Een sterke aanmoediging daartoe was trouwens in de Constitutie van 1924 ingeschreven. Het is opvallend dat de oudste en de meest welvarende Athoskloosters (Lavra, Vatopediou, Iviron) het langst aan de idiorhythmie zijn blijven vasthouden. Bijzonder levendig herinnert de schrijver van deze bladzijden zich de dag in 1976, dat hij in het Servische klooster van Chilandar de feestelijkheden mocht meemaken, waarmee de terugkeer naar het cenobitisme werd gevierd. Met meer dan morele steun van de toenmalige Joegoslavische volksrepubliek hadden de voornaamste kloostergebouwen een restauratiebeurt gekregen, en een televisieploeg van Belgrado besteedde terecht de grootste aandacht aan de weder-in-gebruikneming van de *trapeza*, waar nog maar pas prachtige fresco's uit het begin van de XIVde eeuw waren blootgelegd.

Vanaf de XVIde eeuw heeft de overgang van de twintig hoofdkloosters naar een idiorhythmische levensvorm een nieuw type van afhankelijke kloosternederzetting op de Berg Athos doen ontstaan: de *Skite*. Deze is een agglomeratie van kluisenaarshuisjes (*kellia*) of -hutten (*kalyva*), geschaard rond een gemeenschapskerk of *Kyriakon*, bewoond door eremijten die uit één zelfde klooster afkomstig zijn en er toe blijven behoren, en geleid door een *Dikaios*, een telkens voor één jaar gekozen leidsman die alle bevoegdheden van een *higoumenos* heeft. Liever dan vrede te nemen met de idiorhythmie, die zij beschouwden als een ontaarding van het cenobitische leven, opteerden de bewoners van een skite voor een geïndividualiseerde doch tegelijk gecoördineerde strengere beoefening van de armoede en van de ascese. De eerste skite was deze van de H. Anna (fig.10), in 1572 gesticht door monniken van de Megisti Lavra op de hellingen van de zuidwestelijke kaap van het Athos-schiereiland. Landbouw en diverse vormen van artisanat leveren de inkomsten op voor de meestal zeer bescheiden behoeften van de leden van de skite.

Naast de Grote Lavra, die in de skite van de H. Anna een kleine gemeenschap van ikonenschilders beheert, en ten oosten daarvan ook de beroemde en zeer strenge skite van Kapsokalyvia, oefenen nog vijf andere hoofdkloosters (Vatopediou, Iviron, Koutloumousiou, Pavlou en Xenophon-tos) gezag uit over de zes overige "oude" of "originele" (*Archetypoi*) skites, die alle in de XVIIde en XVIIIde eeuw ontstaan zijn. Al deze skites worden door Griekse monniken bewoond, behalve de Prodomos-skite van Hagiou

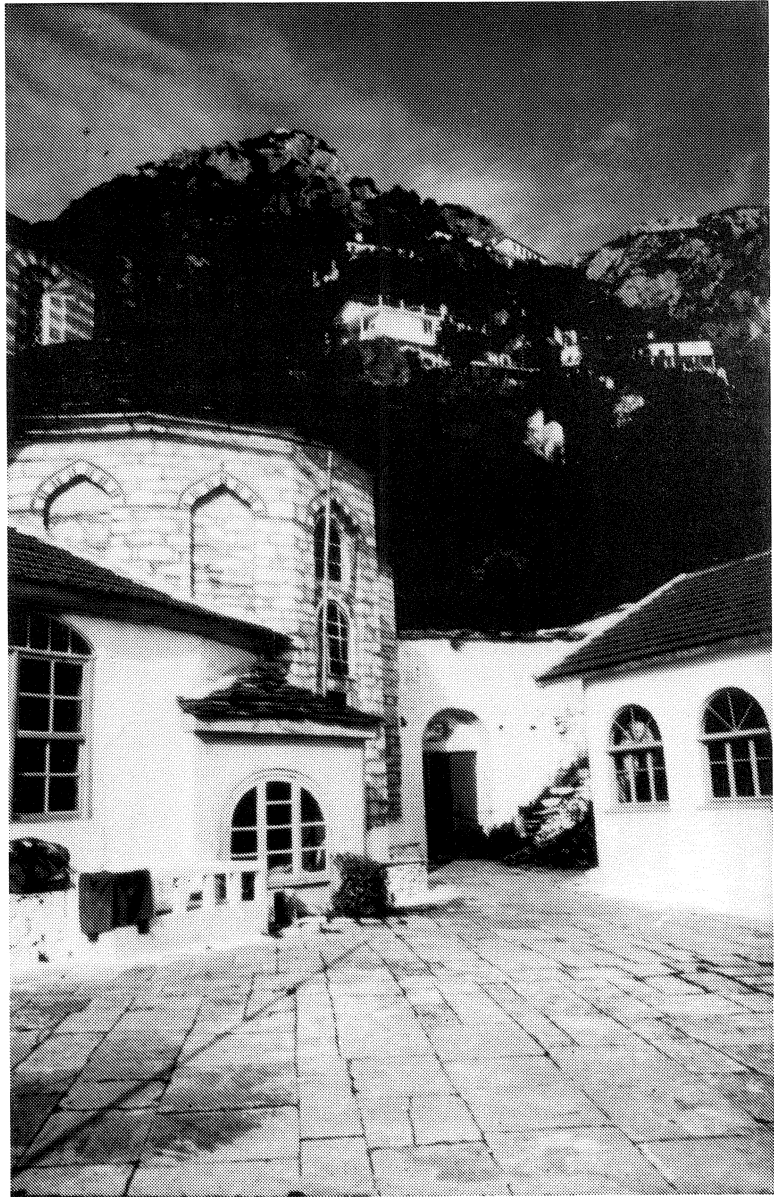

Fig.10: Skite van de H. Anna.

Pavlou, die door Roemeense kluizenaars is bevolkt. Wanneer men deze "originele" skites soms ook "idiorhythmisch" noemt, gebeurt dat enerzijds omdat elk kluizenaarsbestaan terecht, zij het zonder pejoratieve connotatie, door het epitheton wordt gekarakteriseerd, anderzijds echter omdat men ze wil onderscheiden van vier volstrekt cenobitische kloosters, ontstaan in de XIXde eeuw en bewoond door monniken van Slavische (of Roemeense) origine, die het statuut van skite toegewezen kregen en dus aan een hoofdklooster werden ondergeschikt, omdat men - om meer dan één reden - het getal van twintig hoofdkloosters niet wenste te overschrijden. Het zijn de Bulgaarse skite van de Theotokos of Bogorodica (afhankelijk van het Russische Panteleimonos-klooster), de Russische skite van de Profeet Elias (afhankelijk van Pantokratoros), de Roemeense Prodromos-skite (afhankelijk van de Megisti Lavra, niet te verwarren met de gelijknamige, eveneens Roemeense en van Pavlou afhankelijke "originele" skite), en tenslotte de immense en nu verlaten Russische Andreas-Skite (afhankelijk van Vatopediou).

Historisch en principieel is de **bewoning** van een Athosklooster niet ethnisch bepaald. Alle nationaliteiten konden en kunnen in Griekse kloosters terecht; oorspronkelijk Slavische kloosters, zoals het Servische Chilandar of het Bulgaarse Zograf, hebben altijd ook Grieken gerecruteerd. Panteleimonos (fig.9) is, na een Russisch verleden dat tot in de XIIde eeuw teruggaat en na een Russische exodus ten gevolge van de successieve Russisch-Turkse oorlogen, pas in het begin van de XIXde eeuw weer Russisch geworden, maar tot op de dag van vandaag telt het ook zowel andere Slaven als Grieken onder zijn monniken. Sinds 1924 hebben daarenboven alle vreemde monniken de Griekse nationaliteit moeten aannemen. Alhoewel op dat ogenblik reeds door de politieke ontwikkelingen in Oost-Europa achterhaald, getuigde deze maatregel, samen met nog tal van andere, van de Griekse vrees voor een slavisering van de Heilige Berg.

In de tweede helft van de XIXde eeuw greep immers een enorme toeloop van Slavische en vooral Russische monniken naar de Athosberg plaats. Deze bracht bij de Griekse kerkelijke en politieke leiders een grote onrust teweeg, maar het zou tot 1924 duren vooraleer, door de genoemde internationale verdragen en door de Athosconstitutie, maar ook door de gewijzigde politieke omstandigheden in Rusland, een keerpunt intrad en de vrees voor een russificatie van de Athos wegebde. De uit een Griekse statistiek gehaalde cijfers voor het jaar 1903 zijn welsprekend: tegenover 3.276 Griekse monniken waren er toen op de Heilige Berg niet minder dan 3.486 Russen, waarvan 1.446 in Panteleimonos en meer dan 1.000 in de Russische skite van de H. Andreas. Zoals in eigen land, kende het Russische

monachisme op de Athos een ongewoon hoog niveau, zowel intellectueel als spiritueel. Daarbij kwam dat in die tijd de pakketboten van het machtige Russische Palestina-genootschap jaarlijks honderdduizenden vrijgeveige Russische pelgrims het Panteleimonklooster en de Athos lieten bezoeken. In weinige jaren waren de kloostergebouwen uitgebreid tot een immens complex, met o.m. een trapeza voor 2.000 monniken, en een hotelaccomodatie voor nog meer bezoekers en pelgrims. Voor wie op de dag van vandaag het *Roussikon* bezoekt, zoals men Panteleimonos doorgaans noemt, bij de maaltijd in de trapeza nauwelijks een vijftigtal monniken telt, of 's avonds door een weemoedige Servische *archontaris* een povere brits krijgt toegewezen in de eindeloosheid van de gastenkwartieren, is de confrontatie met het verleden van nog geen eeuw terug een hallucinante ervaring.

Een wandeling op het schiereiland van de Athosberg is een ontdekkingsstocht, niet alleen doorheen de geschiedenis van het christelijk monachisme, vanaf zijn vroegste vormen van anachoretisch leven tot aan de gedenheid van het cenobitisme en de fantasie van de idiorhythmie, maar ook doorheen de geschiedenis van de **Byzantijnse kunst**, vooral dan van haar architectuur en schilderkunst.

Wat aan schatten van architectuur en kunst op de Heilige Berg bewaard is gebleven, geeft slechts een onvolledig beeld van hun betekenis in vervlogen eeuwen. Branden hebben niet zelden de oudste kloostergebouwen in de as gelegd. De vroegste fresco's zijn vaak in de XVIde eeuw door waardevolle Kretenzische, of zelfs in de XVIIIde en XIXde eeuw door vrij waardeloze overschilderingen aan het oog onttrokken. Kostbare geïllustreerde handschriften zijn in het verleden aan belangrijke bezoekers of aan geleerden ten geschenke gegeven of verkocht, en in een aantal gevallen door hen zo maar schaamteloos ontvreemd, en moeten nu in vreemde bibliotheken, vooral Russische, geconsulteerd worden. Ook in de laatste decennia zijn nog een aantal terdege geïnventariseerde handschriften en kostbare voorwerpen uit Athoskloosters verdwenen en via de internationale kunsthandel in privé bibliotheken en collecties terechtgekomen. In beroerde tijden tenslotte hebben Athoskloosters zelf kunstschaten in edel metaal te gelde gemaakt. Desondanks blijft het ter plaatse bewaarde artistiek patrimonium van de Heilige Berg indrukwekkend.

In tegenstelling met wat in b.v. Servische of Russische kloosters het geval is geweest, is de bijdrage van Athosmonniken zelf in de creatie van deze kunst onbetekenend. Wel is het zo dat ikonenschilders in *kellia* van Karyes of in de skite van de H. Anna sinds geruime tijd, ten behoeve van

bezoekers, of soms ook op bestelling uit het buitenland, panelen van behoorlijke kwaliteit afleveren, maar naar bedoeling en kwaliteit gemeten betekenen zij nog geen verrijking van het bestaande kunstpatrimonium. De Athos heeft in feite geen eigen architecten of frescoschilders voortgebracht, en het is karakteristiek dat voor de productie van handschriften en hun illustratie geen Athos-scriptoria of -ateliers bekend zijn. Alles is, met andere woorden, te danken aan het mecenaat van keizers en patriarchen, van Servische, Moldavische en Russische vorsten, en van welstellende Griekse kooplieden, evenals aan de inbreng van buitenaf van architecten, schilders en kunstenaars allerhande, die naar de monnikenrepubliek werden uitgezonden of van daaruit uitgenodigd.

De **architectuur** van de Athoskloosters is gekenmerkt door een aantal opvallende karakteristieken, die men nergens anders samen ontmoet. Hun inplanting, bedacht op afzondering en veiligheid, is meestal merkwaardig. Kloosters als Dionysiou of Simonos Petras, langs de zuidwestelijke kust als arendsnesten hoog op de rotsen gehesen, steken uitdagend hun vele en van lange balkons voorziene verdiepingen de lucht in, en bieden de bewoners een onvoorstelbaar wijds uitzicht over de zee en het omliggende geaccidenteerde landschap. Minder hoog gelegen kloosters, zoals b.v. Stavronikita vooral langs de kustlijn ingeplant, zijn omgeven door hoge verdedigingsmuren en torens, van waarop men piratenvloten van verre kan ontwaren. Steeds leunen de vleugels met monnikscellen en velerhande utilitaire gebouwen tegen de buitenmuren van het complex aan, zodat in het midden daarvan een open plein ruimte biedt voor intern verkeer en vooral voor de inplanting van de volledig vrijstaande belangrijkste kloostergebouwen, de gemeenschapskerk of *katholikon*, de gemeenschappelijke refter of *trapeza* en, liefst tussen beide, de overkoepelde fontein of *phiale*. Een overdekte en zwaar met ijzer beslagen poort in de buitenmuur verleent toegang tot dit binnenplein. Bij deze ordening van de kloostergebouwen wordt niet alleen de nadruk gelegd op die architectuurelementen, die het meest de beleving van de cenobitische gemeenschap tot uitdrukking brengen, maar wordt ook in belangrijke mate rekening gehouden met het grootste gevaar dat, tot op onze dagen, het architectuurpatrimonium bedreigt, nl. het brandgevaar. Schatkamers, archieven en bibliotheken zijn derhalve ondergebracht in de meest veilige gebouwen: het *katholikon*, een verdieping boven de *trapeza*, de bovenverdieping van een verdedigingstoren, enz.

Het duidelijkste voorbeeld van deze ordening vindt men in het oudste Athosklooster, de Megisti Lavra, waarvan de omheiningsmuur, het *katholikon* en de zeer karakteristiek als spiegelbeeld en op dezelfde lengte-as

daarvan opgetrokken trapeza, uit het einde van de Xde eeuw dateren, en dat als model door alle latere Athoskloosters is nagevolgd (fig.11). Het katholikon van de Megisti Lavra heeft dezelfde modelfunctie vervuld (fig.12). Aan de oostzijde is het gekarakteriseerd door een voor die tijd ongewoon grote en daardoor de gemeenschapsidee beklemtonende koepel, die rust op een *triconcha*, waarvan de oostelijke halfkoepel de altaaruimte beschut en de noordelijke en zuidelijke halfkoepels een voor het antiphonisch gezang van de liturgie uitstekend geschikte oppositie van koorbanken mogelijk maken. Aan de westzijde wordt dit katholikon gedomineerd door een uitzonderlijk grote, bijna vierkante en door twee zijkapellen geflankeerde narthex met rondom geplaatste koorbanken, waar het urenlang durende getijdengebed (metten, vespers, enz.) gezongen wordt. Deze combinatie van *triconcha* en uitgebreide narthex is - weliswaar met varianten in de technische uitvoering - in bijna elk katholikon van de Athoskloosters terug te vinden. Tenslotte is het architecturaal ensemble van vele Athoskloosters sterk bepaald door het fantasierijk karakter van naderhand aangebrachte typisch *idiorhythmische* toevoegingen.

Ondanks het feit dat de Byzantijnse mozaïekkunst op het einde van de Xde en in de loop van de XIde eeuw een ongeëvenaarde bloei kende en instond voor de monumentale decoratie van de katholika van enkele kloosters die de architecturale concepties van de Heilige Berg ook buiten de Athos in toepassing hebben gebracht, zoals Hosios Loukas in Phokis of de Nea Moni op Chios, zijn de katholika van de Athoskloosters niet met mozaïeken versierd, twee geïsoleerde fragmenten in Lavra en Vatopediou niet te na gesproken. In alle kloosters is de **monumentale decoratie** van de architectuur van katholikon en trapeza dus uitgevoerd in **fresco**, en dat volgens geijkte en gemakkelijk herkenbare decoratieschema's, waarvan de bestanddelen in een logische en steeds eendere volgorde alle koepels, gewelven en wanden bedekken. De hoogtepunten van deze frescokunst situeren zich vooreerst in het begin van de XIVde eeuw met de activiteit van de legendarische schilder Panselinos in de Protaton-kerk van Karyes, en van bekende Macedonische schilders in het katholikon en de trapeza van Chilandar, en vervolgens in het midden van de XVIde eeuw, wanneer Theophanes de Kretenzer de fresco's borstelt van de Megisti Lavra (later grotendeels overschilderd) en van Stavronikita (volledig gereinigd en gerestaureerd). Het verbaast niet dat, meer dan elders, in de frescocycli van de Athos, zowel in het katholikon als in de trapeza typisch monastieke figuren (als na te volgen spirituele modellen) en composities (zoals de Hemelssladder van Johannes Klimakos) zijn opgenomen. Van een gans andere aard, en in hun soort omzeggens uniek zijn de fresco's die op de buitenwand van de trapeza van

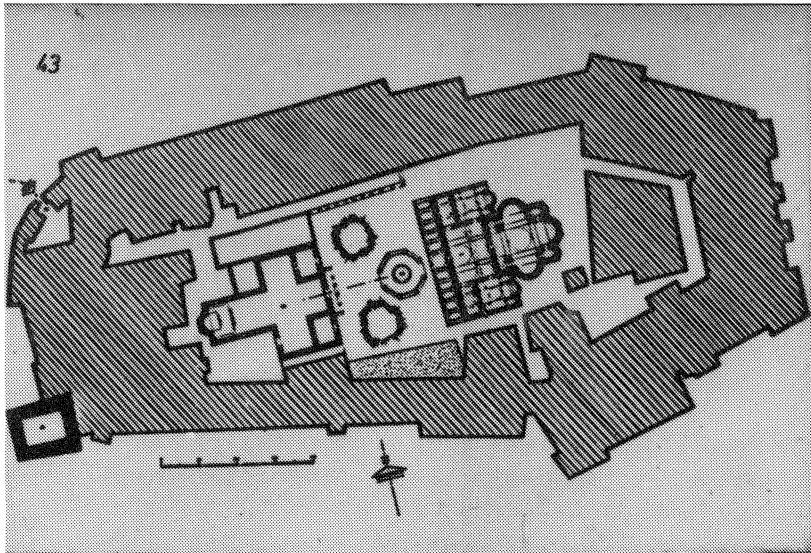

Fig.11: Megisti Lavra, grondplan

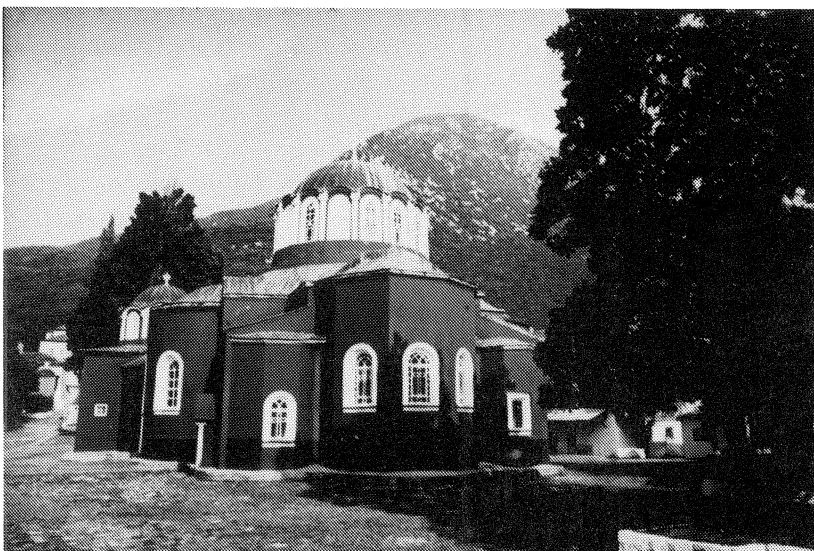

Fig.12: Megisti Lavra, katholikon en Athosberg.

Dionysiou een volledige cyclus van de Apokalyps van Johannes tonen, geïnspireerd op de respectievelijk in 1522 en 1523 gedrukte gravures van Lukas Cranach en Holbein (fig.13).

Zoals in alle orthodoxe kerken staat ook in het katholikon van een Athoskerk de **paneelschilderkunst** volledig ten dienste van de opbouw van de koorafsluiting, het *templon* zoals de Grieken doorgaans zeggen. Meestal zijn deze ikonostasen nu gevat in structuren van gesculpteerd en gedoreerd hout, opgetrokken in de XVIIIde of XIXde eeuw. Hun ikonen zijn nog niet allemaal onderzocht en gepubliceerd. Tot de meest interessante behoren een zeer zeldzame templon-architraafikoon uit de XIIde eeuw in Vatopediou, zoals men er alleen nog kent in de rijke collecties van het Katharinaklooster op de Sinai, vrij volledige reeksen uit het midden van de XIIIde en uit het midden van de XIVde eeuw in Chilandar, en tenslotte complete reeksen in de Megisti Lavra en in Stavronikita van de hand van de reeds vernoemde Theophanes de Kretenzer.

Van de ruim twaalfduizend meestal Griekse maar ook Servische en Bulgaarse **handschriften**, die in de Athosbibliotheken worden bewaard, en die sinds kort alle door toedoen van het Patriarchaal Instituut voor Patristische Studies van Thessaloniki op microfilm zijn opgenomen (wat meestal hun consultatie ter plaatse overbodig maakt), zijn er een relatief groot aantal met miniaturen versierd. Hun systematische uitgave in kleur door hetzelfde Instituut heeft de wetenschappelijke studie ervan ten zeerste bevorderd. De meeste van deze geïllumineerde handschriften zijn voor liturgisch gebruik gemaakt, en sommige uitdrukkelijk voor één van de Athoskloosters. Het meest bekende van de Evangeliaria (perikopen voor de evangelielezing in de liturgie) is dat van de schatkamer van de Megisti Lavra, gemaakt voor dat klooster rond het jaar 1000; het bevat slechts de drie prachtige miniaturen die de feesten van Pasen (fig.15), 25 december en 15 augustus illustreren. De cod. 587m van Dionysiou, eveneens een Evangeliarion, telt niet minder dan 74 miniaturen van een uitzonderlijk artistiek niveau en talloze versierde initialen; hij werd in 1059 in het bekende Stoudiosklooster van Konstantinopel vervaardigd. Van de andere Evangeliaria mogen vooral de oude codd. 1 en 5 van Iviron, en 2 van Panteleimonos als meesterwerken beschouwd worden. Van de voor lezing tijdens het mettenofficie van grote feestdagen bestemde selectie van 18 homilieën van Gregorios van Nazianze, zijn prachtig geïllustreerde exemplaren voorhanden in Dionysiou (cod. 61) en in Panteleimonos (cod. 6, daarenboven voorzien van beroemde miniaturen bij de mythologische commentaar van Pseudo-Nonnos op Gregorios' invectieven tegen Joulianos de Apostaat). En van de eveneens voor liturgische voorlezing

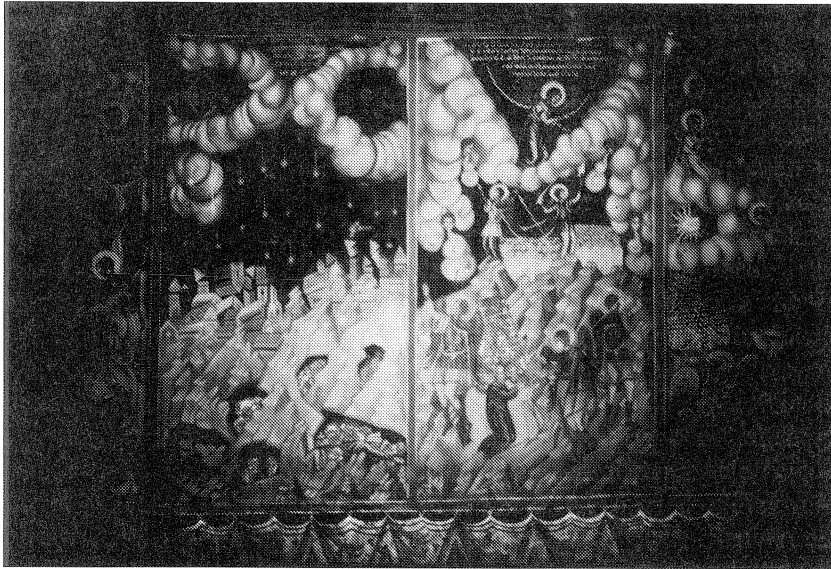

Fig.13: Dionysiou, fresco op de buitenwand van de trapeza: Apokalyps-taferelen.

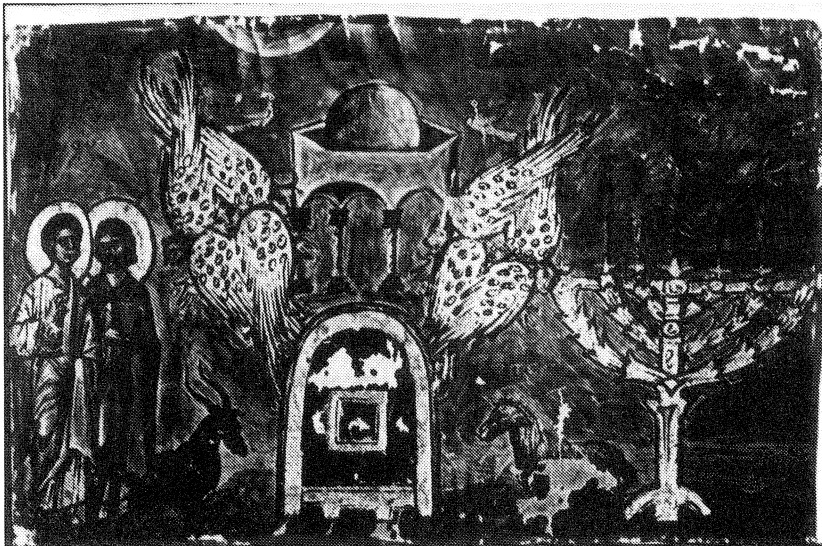

Fig.14: Vatopediou, Cod. 602, Oktateuch, begin XIIIe E., fol. 122: Het *Heilige der Heiligen* (Num. 8, 1-4).

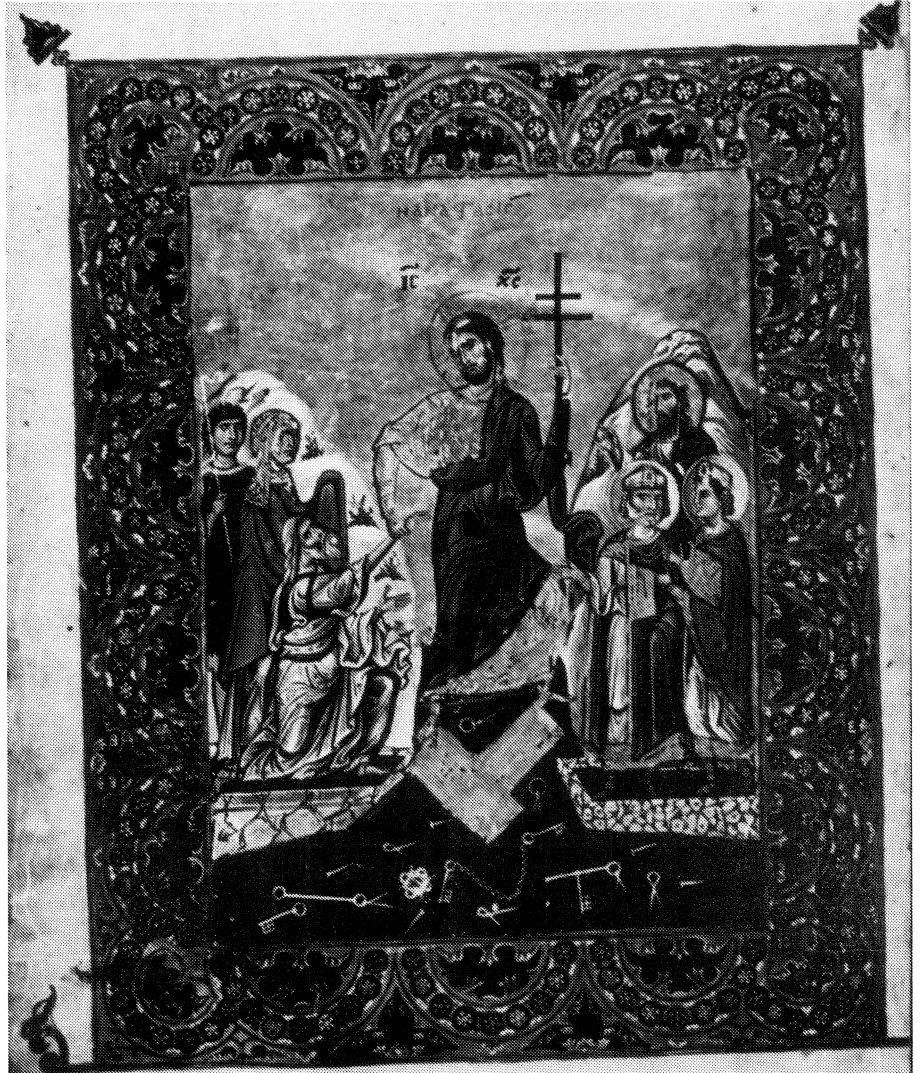

Fig.15: Megisti Lavra, Evangeliarion van het Skevophylakion, ca. 1000, fol. 1v: Anastasis.

Fig.16: Esphigmenou, Cod. 14, Menologion, XIe E., fol. 2v: H. Symeon de Styliet.

bestemde *Menologia* met korte heiligenlevens bezit de bibliotheek van Esphigmenou (cod. 14) een bijzonder mooi exemplaar uit de XIde eeuw met grote miniaturen op purperen perkament (fig.16). Buiten de categorie van de liturgische handschriften, weze tenslotte nog verwezen naar de overvloedig geïllustreerde *Oktateuch* (cod. 603) van Vatopediou (fig.14), het mooiste exemplaar van een groep parallelle en gelijktijdige handschriften uit het begin van de XIIIde eeuw, waarvan de andere exemplaren zich bevinden in de bibliotheken van het Vaticaan en van Topkapi in Istanbul; of naar cod. 463 van Iviron, een uiterst pittoresk en tweetalig Grieks-Oudfrans handschrift, interlineair verlucht, van de populaire monastieke roman *Barlaam en Joasaph*.

Verder opsommen hoeft wellicht niet. Belangrijk is evenwel de vaststelling dat, zoals de feërie van de natuur, ook de kunst op de Heilige Berg Athos de fraaie doch even onmisbare franje is van een te weinig bekend fenomeen van een merkwaardig soort van menselijke samenleving, die in haar aspiraties, in haar geschiedenis en in haar continuïteit oneindig boeit.

Edmond VOORDECKERS

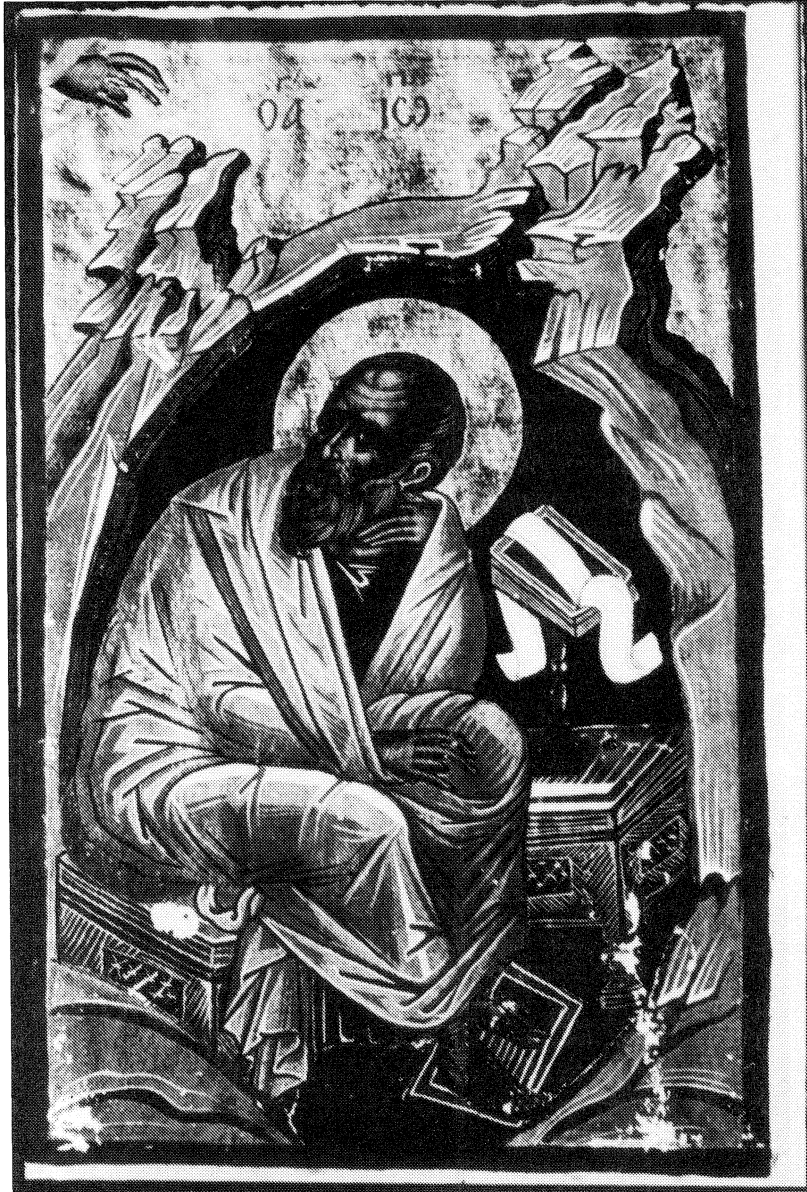

Fig.17: Koutloumoussiou, Cod. 292, Tetraevangelion, XVIe E., fol. 1v: H. Johannes de Theoloog op Patmos,... of ergens op de Athos als kluizenaar.